

Economie HAVO

Syllabus centraal examen 2010

Oktober 2008

Pas op!

De nummering in deze syllabus is veranderd, vergeleken met vorige syllabusversies. De nummers komen nu overeen met de nummering van de eindtermen in het definitieve examenprogramma.

31 oktober 2008

Verantwoording:

© 2008 Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven vwo, havo, vmbo, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

CEVO commissie examenprogramma 2007 economie havo:

H. Goudsmit (voorzitter)- Vrije Universiteit Amsterdam

E. Welp (secretaris)- SLO

M. Borghols- docent

N. Dieteren- Citogroep

D. Doornebos-Klarenbeek- docent

G. Hermans- van Heeswijk- Cevo

Inhoud

Voorwoord	4
1. Inleiding	5
2. Examenstof van centraal examen en schoolexamen	6
3. Specificatie van de globale eindtermen voor het CE	7
Domein A: Vaardigheden en werkwijzen	7
Domein B: Arbeidsmarkt	9
Domein D: Betalingsbalans	11
Domein E: Wisselkoersen	11
Domein K: Inkomensvorming	12
Domein L: Inkomensverdeling	14
Domein M: Economische kringloop	15
Domein N: Markt, overheid en economische orde	17
Domein P: Sociale zekerheid	19
4. Het centraal examen	21
Zittingen centraal examen	21
Vakspecifieke regels correctievoorschrift	21
Hulpmiddelen	21
Computertoetsing	21
Bijlage 1. Overzicht verschillen oude en nieuwe programma	22
Bijlage 2. Examenprogramma	24

Voorwoord

Examenprogramma's veranderen van opzet. De minister stelt een examenprogramma op hoofdlijnen vast en wijst in het examenprogramma Domeinen en subdomeinen aan, waarover het centraal examen zich uitstrekt.

De CEVO geeft in een syllabus een beschrijving van en toelichting op de exameneisen voor een centraal examen, en geeft verdere informatie over het centraal examen. Dat kan gaan over een of meer van de volgende onderwerpen:

- toegestane hulpmiddelen
- specificaties van examenstof
- voorbeeldopgaven
- bijzondere vormen van examinering (computerexamens)
- toelichting op de vraagstelling
- begrippenlijsten
- bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw
- bekend veronderstelde onderdelen van Domeinen die verplicht zijn op het schoolexamen.

Ten aanzien van de specificaties is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar hun aard zijn ze niet een volledige beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een c.e. ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen daarvan in het verlengde ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholers.

De c.e. syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor bestaat een handreiking die door de SLO geproduceerd wordt, en die in deze uitgave niet is opgenomen. Volstaan wordt hier met de opmerking dat alle Domeinen van het c.e. ook in het schoolexamen getoetst mogen worden, en dat dit niet op dezelfde wijze behoeft te gebeuren als op het centraal examen. Het zelfde Domein kan dus in de Handreiking van de SLO op een andere, op het schoolexamen toegesneden wijze, worden uitgewerkt, als in de ze syllabus van de CEVO is gedaan.

Deze syllabus geldt voor het centraal examen havo van 2010 en wijkt vrijwel niet af van de syllabus voor 2009.

In uitzonderingsgevallen kan een syllabus na publicatie nog worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekend worden gemaakt. Kijkt u voor alle zekerheid in september 2009 op Het Examenblad, www.examenblad.nl.

De syllabus geldt voor de reguliere examens. Voor de pilot-examens is er een werkversie van de syllabus gepubliceerd op www.cevo.nl. Deze is alleen in elektronische vorm beschikbaar.

Voor opmerkingen over deze tekst houdt de CEVO zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cevo.nl of aan CEVO, postbus 8128, 3503 RC Utrecht.

De voorzitter van de CEVO,

drs. H.W.Laan.

1. Inleiding

In het Rapport "Ruimte laten en keuzes bieden in de tweede fase havo en vwo" van de Minister van Onderwijs is over het examenprogramma Economie het volgende gezegd:

"In het vwo worden de beide (deel)vakken economie 1 (280 studielasturen) en economie 1, 2 (520 studielasturen) vervangen door één vak economie (480 studielasturen). Een aanzet voor een nieuw programma is gegeven door de Commissie Teulings. In het HAVO worden de beide (deel)vakken economie 1 (200 studielasturen) en economie 1, 2 (440 studielasturen) vervangen door één vak economie (400 studielasturen). Ook daarvoor wordt een nieuw programma voorgesteld. Deze aanzet voor beide vakken moet verder worden uitgewerkt tot een volledig examenprogramma. Invoering zal pas op termijn mogelijk zijn. Het bestaande programma zal nog enige tijd moeten worden gecontinueerd. Er zullen dan daarin wellicht enige beperkingen moeten worden aangebracht, waarbij gelet zal worden op de voorstellen voor het nieuwe programma. Ook moet worden gezien of in dat - tijdelijk te handhaven - bestaande programma enige keuzemogelijkheid kan worden opgenomen, om scholen/leraren de mogelijkheid te geven om alvast ervaring op te doen met de nieuwe onderwerpen¹"

In deze fase van de herziening examenprogramma's economie (er zal nog maar één programma economie zijn) worden twee voorstellen gedaan:

- A. een voorstel tot reductie van 40 sltu ten opzichte van het nu vigerende examenprogramma economie 1,2 (dus met de uitsluitingen)
- B. een voorstel tot verdeling van de examenstof in verplichte CE-stof en verplichte SE- stof (verhouding ca. 60:40)

1.1 havo

Bij de toedeling van de domeinen aan het schoolexamen en het centraal examen is rekening gehouden met de volgende afwegingen:

- De domeinen B en P zijn beide in het CE geplaatst, omdat er een aanzienlijke samenhang tussen beide domeinen bestaat.
- Domein C en Q zijn bij elkaar geplaatst omdat dan één internationaal cluster ontstaat. Eindterm 9 verhuist dan van C naar E, zodat het algemene begrip 'internationale concurrentiepositie' onderdeel blijft vormen van het CE.
- Domein D is deels technisch van karakter en bevat enkele verouderde begrippen: aanpassen bij de explicitering van de CE-stof
- De domeinen H, I en J zijn de domeinen die het beste als blok zijn af te zonderen van de rest van het examenprogramma, zonder al te veel risico te lopen dat dwarsverbanden tussen domeinen gaan leiden tot onduidelijkheden of discussies aangaande de scheiding SE-stof en CE-stof.
- H, I en J in het SE leveren voor leraren en leerlingen een kans om te experimenteren met de nieuwe invulling die het rapport Teulings-1 voor de micro-economie biedt. Ze zijn concreet en te actualiseren. Het marktdenken blijft echter voor het CE behouden, want het komt ook in andere domeinen terug, zoals bijvoorbeeld in B, E en N.
- Domein C en Q bieden, in het licht van de Europese (EU, EMU) en mondiale (Asean, NAFTA, e/a) actualiteit, de meeste aanknopingspunten voor leerlingen om specifieke SE-onderdelen in te vullen die de vaardigheden toetsen, zoals in de praktische opdrachten.
- Het domein N levert vaak bouwstoffen voor de betoogopdracht in het CE, meestal gekoppeld aan P. Daarom blijft het tot de CE-stof behoren.
- De commissie adviseert voor fase 3 (explicitering CE-stof) op onderdelen elementen te schrappen op basis het vakdossier Economie van de SLO.

---

¹ zie voor het hele rapport: <http://www.minocw.nl/tweedefase/ruimte2efase/12.html>. Inmiddels heeft de commissie Teulings zijn definitieve advies uitgebracht. Het nieuwe programma is vastgesteld. Een werkversie van een syllabus bij dat nieuwe programma is begin 2007 verschenen.

2. Examenstof van centraal examen en schoolexamen

Tabel: Examenstof economie havo in CE en SE

Verplichte CE-stof		Verplichte SE-stof	
B	Arbeidsmarkt	C	Internationale arbeidsverdeling
D	Betalingsbalans	H	Consumeren en welvaart
E	Wisselkoersen	I	Producers en welvaart
K	Inkomensvorming	J	Goederenmarkten
L	Inkomensverdeling	Q	Europese integratie
M	Economische kringloop		
N	Markt, overheid en economische orde		
P	Sociale Zekerheid		
8		5	

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, D, E, K, L, M, N en P, in combinatie met domein A.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- ten minste de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.
- de SLO heeft een handreiking voor het schoolexamen tot stand gebracht. Deze is te vinden op: www.slo.nl.

3. Specificatie van de globale eindtermen voor het CE

Domein A: Vaardigheden en werkwijzen

eindterm A1: Economische aspecten van concrete maatschappelijke vraagstukken

De kandidaat kan

bij concrete maatschappelijke vraagstukken op het gebied van:

- inkomen en welvaart;
- groei en stagnatie;
- internationale integratie;
- ordening en sturing.

de economische aspecten:

- productie;
- verdeling;
- besteding;
- financiering;

onderscheiden van geografische, historische en sociale aspecten.

eindterm A2: Economische instrumenten

De kandidaat kan

- economische werkwijzen toepassen;
- economische begrippen hanteren;
- economische grootheden hanteren;
- economische relaties verklaren.

eindterm A3: Economische perspectieven en belangen

De kandidaat kan

economische perspectieven onderkennen die werknemers, werkgevers, consumenten, burgers, overheid, bankwezen en belangenverenigingen kunnen hebben.

economische belangen onderkennen die uit de verschillende perspectieven kunnen voortvloeien.

eindterm A4: Informatievaardigheden

De kandidaat kan

verschillende typen (onderzoeks)vragen herkennen en zelfstandig (onderzoeks)vragen formuleren en daarbij onderscheid maken tussen:

- beschrijvende/beeldvormende (onderzoeks)vragen;
- analytische/verklarende (onderzoeks)vragen;
- (onderzoeks)vragen met het oog op waardering/standpuntbepaling.

in relatie tot een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag informatie verwerven en daarbij:

- de informatiebehoefte vaststellen;
- beschikbare informatiebronnen inventariseren;
- relevante informatiebronnen selecteren;
- zelf informatie verzamelen, mede met behulp van ICT;
- beoordelen of voldoende informatie verzameld is.

verworven en/of gegeven informatie vanuit een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag ordenen en daarbij:

- informatie beoordelen op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit;
- informatie (her)ordenen en bewerken (eventueel rekenkundig), mede met behulp van ICT;
- conclusies formuleren ten aanzien van een (onderzoeks)vraag en deze onderbouwen;

- een standpunt bepalen en dit onderbouwen en daarbij;
  - feiten van meningen onderscheiden;
  - in het geding zijnde waarden herkennen;
  - eigen waarden en opvattingen confronteren met die van anderen;
  - mogelijke consequenties van een standpunt aangeven;
- een beargumenteerd standpunt formuleren;
- luisteren naar de standpunten van anderen.

gegevens vertalen, mede met gebruikmaking van ICT:

- van verbaal naar grafisch en vice versa;
- van verbaal naar tabellarisch en vice versa;
- van tabellarisch naar grafisch en vice versa;
- van verbaal naar wiskundig/rekenkundig en vice versa;
- van tabellarisch naar wiskundig/rekenkundig en vice versa;
- van grafisch naar wiskundig/rekenkundig en vice versa.

de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen en daarbij:

- een geëigend medium kiezen (bijv. mondeling, schriftelijk, (audio)visueel), mede met behulp van ICT;
- rekening houden met doel, doelgroep en randvoorwaarden.

eindterm A5: Rekenvaardigheden

De kandidaat kan, mede met gebruikmaking van ICT,

- basisrekenvaardigheden toepassen:
  - rekenregels van optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen;
  - machtsverheffen;
  - positieve en negatieve getallen;
  - breuken;
  - decimalen;
  - percentages, perunages, promillages;
  - verhoudingen;
  - rekenen met grote/kleine getallen;
  - schatten, benaderen.
- werken met vergelijkingen:
  - oplossen van een onbekende;
  - oplossen van een stelsel van vergelijkingen via substitutie;
  - hanteren van assenstelsels en kwadranten;
  - toepassen van eerstegraads vergelijkingen; (bepalen van waarden, tekenen van de grafiek, bepalen van snijpunten)
- werken met statistiek:
  - indexcijfers; (partieel, samengesteld (gewogen, ongewogen), verleggen van de basis)
  - diagrammen (lijndiagram (enkelvoudig, samengesteld), staafdiagram (enkelvoudig, samengesteld), cirkeldiagram);
  - tabellen (rijen en kolommen, indelingen in klassen (percentielen, decielen e.d.), cumuleren);
  - gemiddelden (ongewogen, gewogen).

eindterm A6: Strategische vaardigheden

De kandidaat kan in relatief eenvoudige gevallen

redeneren binnen vooronderstellingen en daarbij:

- gebruik maken van expliciete vooronderstellingen;
- gebruik maken van een kosten-baten-analyse.

oorzaken en gevolgen aangeven en daarbij:

- het complexe karakter onderkennen van maatschappelijke vraagstukken;
- de relatie tussen oorzaken en gevolgen verklaren;

- onderscheid maken tussen het gewicht van verschillende oorzaken;
- gewenste en ongewenste gevolgen van elkaar onderscheiden;
- gevolgen op korte termijn onderscheiden van gevolgen op lange(re) termijn.

problemen en oplossingen aangeven en daarbij:

- aangeven dat voor complexe maatschappelijke vraagstukken vaak meerdere oplossingen mogelijk zijn;
- effecten van verschillende oplossingen aangeven;
- aangeven dat oplossingen tot nieuwe problemen kunnen leiden.

onderscheid maken in evenwicht en dynamiek en daarbij:

- evenwichtige situaties onderscheiden van onevenwichtige situaties;
- aangeven dat evenwichtssituaties het gevolg kunnen zijn van gemaakte keuzen;
- aangeven dat door wijzigende omstandigheden een verstoring van een evenwicht kan ontstaan;
- aangeven dat verstoring van een evenwicht kan leiden tot het maken van nieuwe keuzen.

Domein B: Arbeidsmarkt

7. De kandidaat kan de omvang en de samenstelling van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt verklaren. In deze verklaring betreft de kandidaat kenmerken van en mogelijke oplossingen voor onevenwichtigheden op de arbeidsmarkt en de dynamiek van de arbeidsmarkt.

eindterm B1: Omvang en samenstelling van de beroepsbevolking verklaren: het aanbod van arbeid.

- Veranderingen in het aanbod van arbeid als gevolg van geboorteoverschot/-tekort, vergrijzing, migratie.
- De invloed van wetgeving: leerplicht, pensioenplicht, regelingen voor tijdelijk of vervroegd uitreden, hoogte van het (minimum)loon, belastingtarieven.
- De maatschappelijke opvattingen: verdeling betaald/onbetaald werk.
- De organisatie van het arbeidsproces: kinderopvang, deeltijdbanen, flexibele werktijden, aanpassing van de werkplek aan de mogelijkheden van de werknemer.

eindterm B2: Omvang en samenstelling van de werkgelegenheid verklaren: de vraag naar arbeid.

- De verandering in de vraag naar arbeid als gevolg van een verandering in de bestedingen.
- De verandering in de vraag naar arbeid door lagere arbeidskosten vanwege substitutie kapitaal/arbeid en het rendement van investeringen; de verandering van de vraag naar arbeid als lagere arbeidskosten gepaard gaan met aantasting van de koopkracht.
- De relatie tussen het loon, de arbeidsproductiviteit en de arbeidskosten.
- De relatie tussen een verandering van de productie, een verandering van de arbeidsproductiviteit en de omvang van de werkgelegenheid.
- De veranderingen in de arbeidstijd: de mate van herbezetting bij arbeidstijdverkorting en de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit; vormen van arbeidstijdverkorting.
- De veranderingen in de bedrijfstijd: het verband tussen bedrijfstijdverlenging en de kostprijs van de producten; vormen van bedrijfstijdverlenging.

eindterm B3: Ontwikkeling van de mobiliteit van het aanbod van arbeid verklaren.

- De geografische mobiliteit: regionale verschillen in werkgelegenheid en werkloosheid.
- De mogelijkheden om de geografische mobiliteit te beïnvloeden: verhuiskostenregelingen, prijsbeleid (kosten van vervoer), bereikbaarheid (afstand tussen wonen en werken).
- De mobiliteit tussen beroepsgroepen: verschillende kansen op werkloosheid bij diverse groepen (om- her- en bijscholing, beloningsverschillen).
- De mobiliteit tussen werken en niet-werken: de kwetsbare positie van allochtonen, langdurig werklozen, schoolverlaters, herintreders.

- Financiële prikkels om te gaan werken/mensen aan te nemen: grotere verschillen tussen uitkering en loon, fiscale voordelen (zoals arbeidskorting), verlaging minimumloon, arbeidskostensubsidies.

eindterm B4: De manier beschrijven waarop werkloosheid en werkgelegenheid worden gemeten.

- Het onderscheid tussen meten in arbeidsjaren en in personen.
- De verschillende manieren waarop werkloosheid en werkgelegenheid worden gedefinieerd.
- Het onderscheid tussen werken in loondienst en als zelfstandige; het onderscheid tussen voltijd, deeltijd en flexibel werken.

eindterm B5: Het ontstaan van werkloosheid verklaren en de gevolgen ervan beschrijven.

- De conjunctuurwerkloosheid als gevolg van de ontwikkeling van de bestedingen.
- De structuurwerkloosheid als gevolg van de ontwikkeling van de internationale concurrentiepositie en de rendementspositie van het bedrijfsleven en als gevolg van de ontwikkeling van de scholingsgraad, de arbeids(on)geschiktheid, de mobiliteit en de arbeidsbemiddeling.
- De frictiewerkloosheid als gevolg van het feit dat het vinden van een baan/werknemer enige tijd kost.
- De seizoenwerkloosheid als gevolg van een niet-regelmatige vraag/productie vanwege klimaat en de aard van het product; voor het seizoen gecorrigeerde werkloosheidscijfers.
- Individuele en maatschappelijke gevolgen van werkloosheid: verlies koopkracht, sociale isolatie, sociale spanningen.

eindterm B6: De verschijnselen verborgen werkloosheid en verborgen werkgelegenheid verklaren.

- De verborgen werkloosheid: de relatie tussen de vraag naar arbeid en de omvang van het arbeidsaanbod; het aanzuig- en ontmoedigingseffect.
- De verborgen werkgelegenheid: werk dat zwart betaald wordt, informele banen.

eindterm B7: Verklaren waarom elke vorm van werkloosheid vraagt om een eigen oplossingsbenadering.

- De conjunctuurwerkloosheid: vergroten van de bestedingen door belastingverlaging en/of vergroten overheidsbestedingen.
- De structuurwerkloosheid: stimuleren innovatie, arbeidstijdverkorting, bedrijfstijdaanpassing, vervroegd uitreden, beheersing/verlaging (arbeids)kosten, scholing, verhuis- en reiskostenvergoedingen.
- De seizoenwerkloosheid: variëren productiepakket, klimaatinvesteringen (bijvoorbeeld in de glastuinbouw).
- De frictiewerkloosheid: voorlichting, individuele bemiddeling.
- Het onderscheid tussen werkloosheid op onderdelen van de arbeidsmarkt en algemene werkloosheid (op de gehele arbeidsmarkt).

eindterm B8: Verklaren hoe een tekort aan arbeidskrachten kan worden bestreden.

- Gevolgen van een overspannen arbeidsmarkt: loon-prijsspiraal, verloren gaan van afzetmarkten.
- Een tijdelijk tekort: buitenlandse werknemers aantrekken, belastingverhoging en/of verlaging overheidsbestedingen, overwerken.
- Een langdurig tekort: arbeidsbesparende innovatie, flexibele pensionering, kinderopvang, deeltijdwerk, immigratie.
- Het onderscheid tussen tekorten op onderdelen van de arbeidsmarkt en algemene tekorten (op de gehele arbeidsmarkt).

Domein D: Betalingsbalans

9. De kandidaat kan karakteristieken van de internationale handel verklaren en daarbij gebruikmaken van de betalingsbalans en het onderscheid lopende rekening en kapitaalrekening (vermogensrekening). Tevens kan de kandidaat verklaren op welke manier een tekort/overschot op de betalingsbalans een indicatie kan zijn voor de economische sterkte/zwakte van een land en daarbij het betalingsbalansbeleid van de overheid van een land verklaren.

eindterm D1: De relatie tussen een open economie en de omvang van import en de export.

- Een open economie als een economie met relatief hoge export- en importquoten.
- De relatie tussen de groei van de wereldhandel en de omvang van de export.
- Karakteristieken van multinationale ondernemingen (multinationals): risicospreiding, schaalvergroting, machtspositie.

eindterm D2: De samenstelling van de betalingsbalans beschrijven.

- De lopende rekening: aard en voorbeelden van transacties die op de lopende rekening worden geboekt zoals goederen, diensten, inkomens.
- De kapitaalrekening (vermogensrekening): aard en voorbeelden van de transacties die op de kapitaalrekening (vermogensrekening) worden geboekt zoals effectentransacties, leningen, beleggingen, directe investeringen.

eindterm D3: Ontwikkelingen op de betalingsbalans verklaren.

- Het saldo op de lopende rekening: de samenhang tussen binnenlandse/buitenlandse bestedingen en het saldo op de lopende rekening.
- Het saldo op de kapitaalrekening (vermogensrekening).
- Het totale tekort/overschot op de betalingsbalans: de samenhang tussen de lopende rekening en de kapitaalrekening (vermogensrekening).

eindterm D4: Maatregelen om de concurrentiepositie te verbeteren.

- De verbetering van de infrastructuur zodat het land een aantrekkelijke vestigingsplaats blijft.
- Het aanpassen van de productiestructuur zodat het exportpakket concurrerend blijft: innovatie, kennisintensieve producten.
- De handelspolitiek gericht op het verkrijgen van toegang tot markten.

Domein E: Wisselkoersen

11. De kandidaat kan de relatie leggen tussen internationale arbeidsverdeling, de geld- en goederenstromen van en naar het buitenland en de wisselkoers van een valuta. Daarbij kan de kandidaat voor- en nadelen verklaren van vaste dan wel zwevende wisselkoersen en in deze verklaring de instrumenten voor wisselkoersbeleid betrekken.

eindterm E1: Het proces van internationale arbeidsverdeling verklaren.

- Het ontstaan van internationale handel door specialisatie in de productie van bepaalde goederen en diensten.
- De gevolgen van internationale handel op het gebruik van de productiefactoren en de omvang van de productie.
- Oorzaken van een sterke/zwakke internationale concurrentiepositie: natuurlijke omstandigheden, geografische ligging, scholingsgraad beroepsbevolking, arbeidskosten, sociale rust, infrastructuur.

eindterm E2: Vraag en aanbod op de valutamarkt verklaren.

- De factoren die de vraag naar een valuta bepalen: export op de lopende rekening, import van kapitaal.

- De factoren die het aanbod van een valuta bepalen: import op de lopende rekening, export van kapitaal.
- Appreciatie en depreciatie van een valuta door veranderingen in vraag en aanbod op de valutamarkt.

eindterm E3: De scharnierfunctie van de wisselkoers tussen de binnenlandse en de buitenlandse economie verklaren.

- De invloed van wisselkoersveranderingen op de handelsstromen en de gevolgen daarvan voor de economie van Nederland: prijsniveau, (lopende rekening van de) betalingsbalans, afzet/productie/inkomen.
- Het belang van de wisselkoers voor Nederland in verband met het open karakter van de economie.

eindterm E4: Voor- en nadelen van het systeem van zwevende wisselkoersen verklaren.

- Voordelen van zwevende wisselkoersen: permanent evenwicht op de valutamarkt/betalingsbalans en dus ruimte voor zelfstandig binnenlands beleid, het ontbreken van de noodzaak tot het aanhouden van een valutareserve.
- Het nadeel van zwevende wisselkoersen: onzekerheid die het internationale handelsverkeer kan schaden.

eindterm E5: Voor- en nadelen van een systeem van vaste wisselkoersen verklaren.

- Een vaste wisselkoersverhouding als afspraak.
- Het voordeel van vaste wisselkoersen: zekerheid die het internationale handelsverkeer kan bevorderen.
- Nadelen van vaste wisselkoersen: de noodzaak van binnenlandse aanpassingen bij verstoringen en het aanhouden van een valutareserve.
- De rol van de (geldmarkt)rente bij het handhaven van de vaste wisselkoers bij vrij internationaal kapitaalverkeer.
- Devaluatie en revaluatie van een munt bij ernstige/blijvende onevenwichtigheden.

eindterm E6: De relatie tussen de hoogte van het (officiële) rentetarief en de wisselkoers verklaren.

- De relatie tussen de hoogte van het (officiële) rentetarief, het binnenlandse rentepeil, de kapitaalstromen en de wisselkoers.

Domein K: Inkomensvorming

16. De kandidaat kan de beloning voor de productiefactoren benoemen en het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht verklaren, mede gelet op het proces van loonvorming in Nederland. Tevens kan de kandidaat oorzaken en gevolgen van inflatie beschrijven en deze in verband brengen met het renteniveau.

eindterm K1: Karakteristieken van de productiefactoren beschrijven.

- Soorten arbeid: geschoold, geoefend, ongeschoold.
- Soorten arbeidsverdeling: intern (binnen huishoudingen), extern (tussen huishoudingen), geografisch (tussen regio's/landen).
- Het belang van arbeidsverdeling: productiviteit, ruilverkeer.
- De factoren die de arbeidsproductiviteit bepalen: arbeidsverdeling, scholing, kapitaal vorming.
- Soorten natuur: natuurlijke omgeving, natuurlijke hulpbronnen, ligging.
- De toenemende aandacht voor het natuurbehoud: uitputting natuurlijke hulpbronnen, milieuvervuiling; duurzame ontwikkeling.
- Soorten kapitaalgoederen: vaste en vlottende kapitaalgoederen.

- Het onderscheid tussen diepte- en breedte-investeringen; het begrip kapitaalintensiteit (kapitaal/arbeid-verhouding).

eindterm K2: De beloningen van de productiefactoren beschrijven.

- De inkomens van de productiefactoren.
- Het loon als beloning voor het beschikbaar stellen van arbeid.
- De pacht als beloning voor het beschikbaar stellen van natuur.
- De rente (interest) als beloning voor het beschikbaar stellen van kapitaal (vermogen).

eindterm K3: Het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht verklaren.

- Het onderscheid tussen (netto) nominaal en (netto) reëel inkomen (koopkracht).
- De consumentenprijsindex als gewogen gemiddelde van een aantal partiële prijsindexcijfers; de wegingscoëfficiënten.
- Het budgetonderzoek van het CBS: functie en methode.

eindterm K4: Oorzaken en gevolgen van inflatie (deflatie) verklaren.

- Binnenlandse oorzaken van inflatie: overbesteding (bestedingsinflatie), kostenstijgingen (kosteninflatie) en verhogen van de winstmarge (winstinflatie).
- Buitenlandse oorzaken van inflatie: stijging van de invoerprijzen.
- De gevolgen van inflatie voor de koopkracht, het spaargedrag, het bestedingsgedrag, de inkomens- en vermogens(verhoudingen), de internationale concurrentiepositie.
- Wederzijds verband tussen de rentestand en inflatie.

Opmerking: voor deflatie geldt mutatis mutandis hetzelfde als wat over inflatie is gezegd.

Opmerking: het begrip monetaire inflatie wordt niet gevraagd zodat inflatie altijd betrekking heeft op prijsstijgingen.

eindterm K5: Op hoofdlijnen de inhoud van de collectieve en individuele arbeidsovereenkomst beschrijven.

- Het verband tussen de collectieve arbeidsovereenkomst en de individuele arbeidsovereenkomst.
- Primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden.
- Prijscompensatie, initiële en incidentele loonstijging.
- Machtsposities en belangentegenstellingen bij de CAO-onderhandelingen die afhankelijk zijn van de arbeidsmarktsituatie.

eindterm K6: Op hoofdlijnen de jaarlijks cyclus van het sociaal-economisch overleg beschrijven.

- De betrokkenheid van drie partijen - werkgeversorganisaties, werknemersorganisaties en overheid - bij het Centraal Overleg in de Stichting van de Arbeid; het Centraal Akkoord.
- Het verschil in doelstelling tussen die drie partijen.
- CAO-onderhandelingen per bedrijf of bedrijfstak; het algemeen verbindend verklaren van CAO's.
- De samenhang tussen de Rijksbegroting (Miljoenennota) en de Macro-economische Verkenning (MEV); de invloed daarvan op het arbeidsvoorwaardenoverleg.

eindterm K7: De rol van de overheid in de loonvorming verklaren.

- De invloed van belasting- en premie-heffing op de looneisen.
- De functies van het wettelijk minimumloon: bestaansminimum, minimale beloning.
- De invloed van verandering in de hoogte van belasting- en premietarieven op de (bruto) looneisen en de nettolonen.
- Het voordeel voor de overheid van hogere lonen: meer belasting- en premie-inkomsten/ minder subsidie-aanvragen.

- Het nadeel voor de overheid van hogere lonen: hogere ambtenarensalarissen en sociale uitkeringen; kans op hogere werkloosheid.

Domein L: Inkomensverdeling

17. De kandidaat kan met betrekking tot de personele inkomensverdeling en de categoriale inkomensverdeling de ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie beschrijven. In deze beschrijving kan de kandidaat het ontstaan van personele inkomensverschillen verklaren en de gevolgen van deze verschillen voor de totale productie/het totale inkomen en voor de arbeidsmarkt beschrijven.

eindterm L1: De personele inkomensverdeling beschrijven en de oorzaken van inkomensverschillen verklaren.

- Het begrip primair inkomen.
- Het begrip personele inkomensverdeling: verdeling over personen of huishoudens; de grafische weergave van de personele inkomensverdeling door middel van een Lorenzkromme.
- De oorzaken van inkomensverschillen: productiviteitsverschillen, inspanningsverschillen, verwervingsverschillen (zoals duur van de opleiding, vereiste ervaring), schaarsteverschillen, machtsverschillen, vermogensverschillen.
- De gevolgen van inkomensverschillen: enerzijds prikkel tot prestaties en mobiliteit en anderzijds mogelijke sociale onrechtvaardigheid en migratie.

eindterm L2: De herverdeling van het personele inkomen verklaren.

- Het onderscheid tussen primair inkomen en secundair inkomen; inkomensoverdrachten.
- De afdracht van belastingen en sociale premies ter financiering van de overdrachtsinkomens.
- De begrippen nivellieren en denivellieren als verandering van de inkomensverhoudingen.
- De verdeling van het primaire en het secundaire inkomen over verschillende inkomensklassen (personen en huishoudens).

eindterm L3: De ontwikkeling van de categoriale inkomensverdeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie verklaren.

- Het begrip categoriale inkomensverdeling: verdeling naar loon, pacht, winst en interest.
- Het onderscheid tussen arbeidsinkomen en overig inkomen: de arbeidsinkomensquote.
- De herverdeling van het categoriale inkomen: de uitkomsten van de loononderhandelingen; de wijze waarop de ruimte voor verbetering van arbeidsvoorwaarden wordt aangewend heeft invloed op de categoriale inkomensverdeling.
- De relatie tussen de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit, loon- en prijsstijging en de arbeidsinkomensquote.

eindterm L4: Het systeem van de Nederlandse inkomstenbelasting verklaren.

- Het systeem van de Nederlandse inkomstenbelasting:
  - Belastingtraject Box 1: bruto-inkomen, aftrekposten, belastbaar inkomen (werk en woning), schijventarief, inkomensheffing, heffingskortingen; de splitsing van de eerste en de tweede schijf in inkomstenbelasting en premies volksverzekeringen.
  - Belastingtraject Box 3: vermogen, bezittingen minus schulden, vrijstelling, belastbaar inkomen uit sparen en beleggen, fictief rendement, rendementsheffing.
  - De loonheffing als voorheffing bij de inkomensheffing.

Opmerking: bedragen, voorwaarden, beperkingen en dergelijke worden niet bekend verondersteld.

- Het onderscheid tussen de gemiddelde belasting- en premiedruk en de marginale belasting- en premiedruk; het begrip progressie.

eindterm L5: Verklaar hoe inkomensherverdeling invloed kan hebben op de hoogte van de totale productie/het totale inkomen.

- De invloed van de collectieve lastendruk op de concurrentiepositie (afwenteling, loon- prijsspiraal) en de gevolgen daarvan voor de afzet, productie, inkomen en werkgelegenheid.
- De invloed van de arbeidsinkomensquote op het investeringsklimaat en de gevolgen daarvan voor de afzet, productie, inkomen en werkgelegenheid.
- De invloed van nivellering en denivellering op de omvang en samenstelling van de totale bestedingen en daarmee op de productie.
- De stabiliserende werking van de sociale zekerheid met betrekking tot de conjuncturele ontwikkeling.

eindterm L6: Verklaar hoe inkomensherverdeling de werking van de arbeidsmarkt kan beïnvloeden.

- De invloed van toenemende/afnemende inkomensverschillen op de mobiliteit op de arbeidsmarkt en de participatiegraad.
- De reacties op een als te groot ervaren 'wig': afwentelen, zwartwerken, uitstoot van arbeid.
- De omvang en samenstelling van de 'wig'; de afwenteling van belastingen en sociale premies via looneisen/prijsstijgingen.

Domein M: Economische kringloop

18. De kandidaat kan de samenhang tussen de macro-economische grootheden beschrijven en zowel de omvang als ontwikkeling van de productiecapaciteit en de nationale bestedingen verklaren. Tevens kan de kandidaat de beïnvloeding van bovenstaande zaken opsplitsen in conjunctuur- en structuurbeleid.

eindterm M1: De samenhang tussen macro-economische grootheden verklaren.

- De begrippen nationaal inkomen en nationaal product: de gelijkheid tussen de som van alle toegevoegde waarde en het nationaal inkomen en het nationaal product; nominaal/reëel, totaal/per hoofd.
- Het begrip conjunctuur als de ontwikkeling van het nationaal inkomen onder invloed van veranderingen in de (nationale) bestedingen.
- De productiecapaciteit als de maximale hoeveelheid goederen en diensten die een land kan voortbrengen.
- De conjunctuur (conjuncturele ontwikkeling) als de feitelijke groei van het nationale inkomen ten opzichte van de trendmatige groei van het nationale inkomen.
- De conjunctuurfases laagconjunctuur (recessie, depressie) tegenover hoogconjunctuur; algemene kenmerken van de beide fases ten aanzien van arbeidsmarkt en bezettingsgraad.
- Het onderscheid tussen de formele economie (geregistreeerde productie) en de informele economie (niet-geregistreeerde productie).
- Het onderscheid tussen een 'grijs circuit' (niet geregistreerd maar legaal) en een 'zwart circuit' (niet geregistreerd en illegaal) binnen de informele economie.

eindterm M2: Het onderscheid tussen de verschillende macro-economische grootheden verklaren.

- De gezinsconsumptie: aanschaf van consumptiegoederen door gezinshuishoudingen.
- Factoren die de omvang van de gezinsconsumptie bepalen: inkomen, koopkracht, inflatie verwachtingen, seizoen, milieubesef, reclame, mode en status.
- De particuliere investeringen: aanschaf van kapitaalgoederen door bedrijven.
- Verschillende indelingen voor de investeringen: bruto- en netto-investeringen; breedte- en diepte-investeringen; vaste en vlottende kapitaalgoederen.

- De invloed van winst- en afzetverwachtingen, vermogenskosten (rente) en bezettingsgraad op de omvang van de investeringen.
- De overheidsuitgaven: onderscheid in overheidsbestedingen en overdrachten aan gezinnen/bedrijven.
- De overheidsbestedingen: onderscheid in consumptie (ambtenaren en goederen/diensten) en investeringen.
- De export: uitvoer van goederen en diensten; inkomende geldstroom.
- De import: invoer van goederen en diensten; uitgaande geldstroom.
- De invloed van de concurrentiepositie (prijsniveau en kwaliteit) en conjunctuur (intern en mondiaal) op de omvang van export en import.
- De belastingen als financieringsbron voor overheidsuitgaven.
- De besparingen van gezinnen: het niet geconsumeerde deel van het inkomen.
- De rol van besparingen van gezinnen en bedrijven: voorzieningen voor de toekomst en financiering van investeringen.

eindterm M3: De samenhang tussen macro-economische grootheden verklaren door middel van de kringloop.

- Een schematische weergave van het kringloopmodel met de volgende sectoren: gezinnen, bedrijven, overheid, buitenland en financiële instellingen.
Opmerking: alleen geldstromen, export en import alleen door de bedrijven: uitsluitend netto-investeringen; alleen gezinnen betalen belasting.
- De relatie tussen overschotten in sommige sectoren en tekorten in andere sectoren: de economische kringloop als gesloten systeem.
- De spanning tussen (groei van) inkomen/productie enerzijds en (groei van) welvaart/behoeftebevrediging anderzijds.

eindterm M4: De invloed van de bestedingen op de conjunctuur verklaren.

- De invloed van veranderingen van de (nationale) bestedingen en van elk van de componenten op de omvang van het nationaal product (bruto en netto), het nationaal inkomen (bruto en netto), de werkgelegenheid, de prijzen, het saldo van de lopende rekening en het overheidssaldo.
- Het bestedingseffect van investeringen.
- De werking van het multiplierproces (inkomensmultiplier).
Opmerking: het multiplierproces zal uitsluitend beschrijvend worden gevraagd.
- De invloed van de buitenlandse conjunctuur op de conjunctuur in Nederland; Nederland als open economie: veranderingen in de componenten invoer en uitvoer op de betalingsbalans.

eindterm M5: De omvang en de ontwikkeling van de productiecapaciteit verklaren.

- Het onderscheid tussen korte termijn (gegeven productiecapaciteit) en lange termijn (groei/krimp van de productiecapaciteit).
- De omvang en productiviteit van de productiefactoren als bepalend voor de omvang van de productiecapaciteit.
- Het capaciteitseffect van investeringen.
- De verandering van de productiecapaciteit (in aard en omvang) onder invloed van technologie (arbeids-, milieu- en kapitaalbesparend), investeringen (breedte- en diepte-investeringen), innovatie (proces- en productinnovatie), onderwijs (scholingsgraad beroepsbevolking), migratie (omvang beroepsbevolking), participatiegraad (emancipatie, arbeidstijd).
- De verandering van de Nederlandse productiecapaciteit als gevolg van internationale ontwikkelingen: lage lonen landen, belastingklimaat, internationale economische integratie, mondiale vrijhandelsafspraken.
- Het arbeidsmarktbeleid: loonniveau, scholing, kinderopvang, arbeidstijdverkorting, arbeidsmobiliteit, flexibilisering, overheidssubsidies.
- Het investeringsbeleid: innovatie, overheidssubsidies, infrastructurele voorzieningen.
- Het milieubeleid: wettelijke normen, overheidssubsidies, heffingen.

eindterm M6: Gevolgen van het niet op elkaar aansluiten van de bestedingen en de productiecapaciteit verklaren.

- Het onderscheid tussen bestedingsevenwicht, onderbesteding en overbesteding:
  - onderbesteding: (nationale) bestedingen kleiner dan de productiecapaciteit.
  - overbesteding: (nationale) bestedingen groter dan de productiecapaciteit.
  - bestedingsevenwicht: (nationale) bestedingen in evenwicht met de productiecapaciteit.
- Bij elk van de drie situaties de kenmerkende aspecten met betrekking tot arbeidsmarkt, prijsniveau en bezettingsgraad.

eindterm M7: Verklaren waarom voortdurende groei van de productie tot problemen kan leiden.

- De mogelijke vermindering van de groeimogelijkheden van de economie op lange termijn door het gebruik van schaarse natuurlijke hulpbronnen als productiemiddelen.
- Het ontstaan van keuzevraagstukken door het streven naar duurzame economische ontwikkeling.

eindterm M8: Anticyclische begrotingspolitiek verklaren.

- De anticyclische begrotingspolitiek: hoe via aanpassing van belastingtarieven en overheidsbestedingen de verandering van de (nationale) bestedingen tegengewerkt kan worden en de bezwaren die hieraan verbonden zijn (hoeveel bijsturen, wanneer bijsturen, budgettaire gevolgen?).
- Voorbeeld 1: een vergroting van de omvang van de investeringen kan onderbesteding verminderen (bestedingseffect) maar ook vergroten (capaciteitseffect).
- Voorbeeld 2: belastingverlaging kan de bestedingen stimuleren (conjunctuurbeleid), maar tevens de concurrentiekracht van het bedrijfsleven versterken (structuurbeleid).

Domein N: Markt, overheid en economische orde

19. De kandidaat kan de allocatie van productiefactoren op basis van het marktmechanisme alsmede op basis van het budgetmechanisme beschrijven.. In hoofdlijnen kan de kandidaat de samenstelling en de ontwikkeling van de overheidsfinanciën beschrijven en in deze beschrijving de doelstellingen en instrumenten van economische politiek betrekken.

eindterm N1: Beschrijven op welke wijze het marktmechanisme de allocatie kan sturen.

- Gedecentraliseerde besluitvorming over wat, waar, hoe, hoeveel, door wie en voor wie er wordt geproduceerd.
- Het marktmechanisme: prijzen en prijsverhoudingen bepalen wat er geproduceerd wordt en hoe productiemiddelen worden aangewend.
- Het aanwenden van productiefactoren: kapitaal- versus arbeidsintensief, substitutie en complementariteit, internationale arbeidsverdeling.

eindterm N2: Beschrijven op welke wijze het budgetmechanisme de allocatie kan sturen.

- Gecentraliseerde besluitvorming over wat, waar, hoe, hoeveel, door wie en voor wie er wordt geproduceerd.
- Het budgetmechanisme: door middel van budgetten(plannen) wordt vastgesteld wat er wordt geproduceerd en hoe de productiemiddelen worden aangewend.
- Machtsverhoudingen als sturingsmechanisme.

eindterm N3: Beschrijven hoe in de gemengde economische orde van Nederland het marktmechanisme én het budgetmechanisme een rol spelen.

- Het onderscheid tussen individuele, collectieve en quasi-collectieve goederen.
- Motieven voor de overheid om de levering van individuele goederen wel of niet ter hand te nemen: efficiëntie (schaaleffecten), positieve en negatieve externe effecten, opvoedingsaspect (bemoeigoederen).
- De nadelen van de markteconomie: geen collectieve goederen, externe effecten, schoksgewijze aanpassingen (goederenmarkt en arbeidsmarkt), individuele onzekerheid, sociale onrechtvaardigheid.
- De nadelen van het budgetmechanisme: complexiteit, starheid, ontbreken van doelmatigheidsprykkels, individuele onvrijheid.
- De kenmerken van de gemengde economie in Nederland: consumenten- en producentenvrijheid binnen gestelde randvoorwaarden op terreinen zoals marktgedrag, milieu, veiligheid, sociale zekerheid.
- Nederland als overlegeconomie: de structuur van het sociaal-economisch overleg tussen overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties: functie Stichting van de Arbeid (centraal akkoord) en Sociaal-Economische Raad (advies) en ondernemingsraden.

eindterm N4: Op hoofdlijnen de organisatie en werkwijze van de rijksoverheid in Nederland beschrijven.

- Het samenspel tussen regering - voorbereidende en uitvoerende functies - en parlement - controlerend en wetgevende functies - bij het voeren van economische politiek.
- De manier waarop de rijksoverheid bij het voeren van economische politiek wordt ondersteund door:
  - SER: advisering bij belangrijke beleidsvoornemens op sociaal-economisch gebied.
  - CPB: informeren, adviseren en voorspellen op basis van economische modellen.
  - CBS: het verzamelen en publiceren van statistische gegevens.

eindterm N5: Inkomsten en uitgaven van de rijksoverheid beschrijven en de ontwikkeling daarvan verklaren.

- De inkomsten van de rijksoverheid: loon- en inkomstenbelasting (box 1 en box 3), vennootschapsbelasting, belasting toegevoegde waarde, motorrijtuigenbelasting, accijnzen, aardgasinkomsten, winstuitkeringen van bedrijven.
- Het onderscheid tussen directe, indirecte en niet-belastingmiddelen.
- De uitgaven van de rijksoverheid volgens de economische en de departementale indeling.

eindterm N6: Het tekort/overschot op de rijksbegroting als mede het ontstaan, de functie, omvang en gevolgen van de staatsschuld verklaren.

- De samenhang tussen het begrotingstekort, het financieringstekort en (de groei van) de staatsschuld.
- De financiering van het tekort van de rijksoverheid via staatsleningen (staatsobligaties).
- Het verschil tussen lenen voor consumptie en lenen voor investeringen.
- De gevolgen van een (te) grote staatsschuld: verdringing andere uitgaven, stijgend renteniveau.

Opmerking: het verband tussen staatsschuld, internationale soliditeit en renteniveau/wisselkoers wordt niet gevraagd.

eindterm N7: Doelstellingen van economische politiek met betrekking tot de allocatie-, stabilisatie- en (her)verdelingsfunctie van de overheid beschrijven.

- De drie elementaire functies van de rijksoverheid bij het voeren van deze politiek:
  - De toedelingfunctie: motieven voor de overheid om de toedeling van de productiemiddelen te beïnvloeden (doelmatigheid, werkgelegenheid, externe effecten, sociale rust).

- De stabilisatiefunctie: motieven voor de overheid om de groei van de productie te stabiliseren (werkgelegenheid, vermijden van kapitaalvernietiging, sociale rust).
- De (her)verdelingsfunctie: motieven voor de overheid om de inkomensverdeling te beïnvloeden (sociale rechtvaardigheid, werkgelegenheid).
- De vijf primaire doelstellingen van economische politiek:
  - Evenwichtige arbeidsmarkt: vermijden van spanningen op (delen van) de arbeidsmarkt.
  - Prijsstabiliteit: vermijden van snelle/grote prijsveranderingen.
  - Rechtvaardige inkomensverdeling: vermijden van inkomensverschillen die men te groot/dan wel te klein acht.
  - Evenwichtige betalingsbalans: evenwicht tussen export en import.
  - Evenwichtige (duurzame) groei: groei van productie en consumptie die niet ten koste gaat van latere generaties.

eindterm N8: De werking van instrumenten van economische politiek verklaren.

- Instrumenten die ingrijpen in de omvang van productie, bestedingen en inkomen: begrotingspolitiek (zowel uitgaven- alsook ontvangstenzijde), inkomenspolitiek en prijspolitiek; tezamen te benoemen als conjunctuurbeleid.
- Instrumenten die ingrijpen in de structuur van productie, bestedingen en inkomen: investeringspolitiek, handelspolitiek, belastingpolitiek (substitutie kapitaal/arbeid), consumptiepolitiek; tezamen te benoemen als structuurbeleid.
- Instrumenten die ingrijpen in de sturing van productie, inkomen en bestedingen: deregulering, privatisering en marktinterventie.
- De koppeling van de bedoelde instrumenten en de vijf doelstellingen van economische politiek.

Domein P: Sociale zekerheid

21. De kandidaat kan het stelsel van sociale zekerheid in Nederland beschrijven en betreft daarin de kosten, het gebruik en de mate van marktwerking in de sociale zekerheid. Tevens kan de kandidaat de invloed beschrijven die sociale zekerheid kan hebben op de arbeidsmarkt.

eindterm P1: Achtergronden van het stelsel van sociale zekerheid in Nederland beschrijven.

- Het doel van de sociale wetgeving in verband met de gewenste inkomensverdeling en bestaanszekerheid.
- De verzorgingsstaat: verzoening markteconomie met sociale doelstellingen, eigenbelang met solidariteit.
- De sociale zekerheid en de personele inkomensverdeling: onderscheid tussen primair en secundair inkomen; de invloed van de sociale zekerheid op de inkomensverdeling (de Lorenzkromme); inkomens(de)nivellering.

eindterm P2: Het stelsel van de sociale zekerheid in Nederland op hoofdlijnen beschrijven.

- Het onderscheid tussen sociale verzekeringen en sociale voorzieningen: het verschil in financiering (sociale verzekeringen uit premies en sociale voorzieningen uit de algemene middelen).
- Het onderscheid tussen volksverzekeringen en werknemersverzekeringen: het verschil in doelgroep en premieheffing; de werkgevers- en werknemerspremie bij de werknemersverzekeringen.
- Het onderscheid tussen waarde vaste en welvaartsvaste uitkeringen.
- De bestaande werknemersverzekeringen.
- De bestaande volksverzekeringen.
- Sociale voorzieningen: Algemene Bijstandswet (ABW).

eindterm P3: Verklaar waarom een deel van de sociale zekerheid via de particuliere markt georganiseerd is.

- Motieven om een deel van de (gezondheids)zorg wel/niet collectief te regelen: efficiency, eigen verantwoordelijkheid, verlagen collectieve lasten, zekerheid, solidariteit, lastenverdeling, betaalbaarheid voor de burger.
- De pensioenvoorzieningen: AOW als basisvoorziening, pensioenen als aanvulling.
- (Het principe van het) kapitaaldeckingsstelsel en het omslagstelsel.
- Flexibele pensionering: motieven en mogelijkheden.

eindterm P4: Beschrijven op welke manier de kosten van de sociale zekerheid kunnen worden afgewenteld, ontweken en ontdoken en hoe oneigenlijk gebruik van uitkeringen ontstaat.

- Het afwentelen van hogere sociale premies: hogere loonkosten.
- Het (legaal) ontwijken van belasting- en premiebetaling: aanpassing bestedingspatroon, afname participatie in betaalde arbeid, looneisen, prijsstijgingen, belastingvlucht.
- Het (illegaal) ontduiken van belasting- en premiebetaling: zwart (laten) werken, werken met een uitkering, verzwijgen van omzet.
- Het ten onrechte gebruiken (misbruiken) van sociale verzekeringen door werkgevers en werknemers.

eindterm P5: Beschrijven hoe wordt getracht het oneigenlijk gebruik van de sociale zekerheid te bestrijden.

- Fraudebestrijding door strengere controle, eenvoudiger regels, hogere boetes.
- Aanscherping van de regelgeving: verruiming begrip passende arbeid, verplicht stellen van scholing, uitkering afhankelijk stellen van arbeidsverleden, herkeuring/strengere keuringseisen.
- Het inbouwen van prikkels: verlies van vakantiedagen, privatisering van de uitvoering, inbouwen eigen risico en premiedifferentiatie, verlaging van de uitkering, verkorting van de uitkeringsperiode.
Opmerking: het gaat bij deze eindterm niet zo zeer om parate kennis, maar om het vermogen om gegevens te interpreteren en toe te passen.

eindterm P6: Beschrijven op welke wijze de sociale zekerheid vraag en aanbod op de arbeidsmarkt kan beïnvloeden.

- De relatie tussen de kosten van de sociale zekerheid, de arbeidskosten per product, het winst- en prijspeil, de (internationale) concurrentiepositie en de vraag naar arbeid.
- De hoogte van de arbeidskosten en de substitutie tussen kapitaal en arbeid: structuurwerkloosheid.
- De beperking van het aanbod van arbeid in verband met het financiële verschil tussen werken en niet werken: te klein verschil tussen nettoloon en netto-uitkering.
- De ontwikkeling in de relatie inactieven/actieven.

eindterm P7: Beschrijven hoe wordt getracht de arbeidsparticipatie te vergroten en het beroep op de sociale zekerheid te verkleinen.

- Subsidies voor het in dienst nemen van (langdurig) werklozen.
- Individuele begeleiding bij scholing en het opdoen van werkervaring vanuit arbeidsbureau en sociale diensten.
- Uitbreiding van de mogelijkheden van kinderopvang.
- Privatisering van de sociale zekerheid.
- Flexibele pensionering.
- De gevolgen van een verandering van het deelnemingspercentage (participatiegraad) voor de omvang van de uitgaven van de collectieve sector en de financiering ervan, de hoogte van sociale premies/belastingen en de arbeidskosten; het begrip draagvlak.
Opmerking: het gaat bij deze eindterm niet zo zeer om parate kennis, maar om het vermogen om gegevens te interpreteren en toe te passen.

4. Het centraal examen

Zittingen centraal examen

Het centraal examen wordt afgenomen in één zitting van twee en een half uur.

Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:

- Voor rekenfouten worden geen punten afgetrokken.
- Wanneer echter de kandidaat bij een berekening kennelijk verzuimd heeft door schatting controle op het antwoord uit te oefenen, wordt voor deze fouten één punt afgetrokken tot een maximum van drie punten voor het hele examen.

Hulpmiddelen

In de papieren economie-examens is naast het basispakket hulpmiddelen een grafische rekenmachine toegestaan.

Computertoetsing

Bij het economie-examen wordt voor 2010 geen computerversie geproduceerd. Er wordt momenteel onderzocht of op termijn het examen economie op de computer kan worden afgenomen. Een besluit daarover zal de komende jaren genomen worden.

Bijlage 1. Overzicht verschillen oude en nieuwe programma

Het centraal examen: toelichting bij de wijzigingen ten opzichte van het bestaande programma.

Domein B: Arbeidsmarkt

eindterm B1(1):

- algemene formulering aangepast: centraal staat nu het begrip 'aanbod van arbeid'.

eindterm B2(2):

- Meer toelichting bij de rol van het begrip effectieve vraag in relatie tot vraag naar arbeid.

eindterm B3(3):

- Als voorbeeld van fiscale voordelen nu arbeidskorting genoemd, i.p.v. reis- en beroepskosten.
- advies vakdossier is uitgewerkt door in de algemene omschrijving van de eindterm te spreken van 'mobiliteit van aanbod van arbeid'.

Domein D: Betalingsbalans

Nederlandse betalingsbalans wordt nu betalingsbalans met consequentie dat Nederland niet langer centraal staat waardoor eindtermen algemener van aard zijn. Er is nu sprake van een "open economie" i.p.v. Nederland.

Domein E: Wisselkoersen

E1 is op basis van het advies uit fase 2 toegevoegd

Stabiele wisselkoersen weggelaten

E3 en E4 gewijzigd in valutareserve

In E5 is sprake van vaste wisselkoers

Domein K: Inkomensvorming en inflatie

huur is toegevoegd (conform vakdossier)

Eindterm K4 is een "soort"samenvoeging van eindterm 29, 30 en 31 uit het huidige programma

Domein L: Inkomensverdeling

Eindterm L4 is toegevoegd conform het vwo voorstel, in het oude programma stond dit onder het kopje eindterm 54 (huidige L2) en is uit elkaar gehaald omwille van de duidelijkheid

L3 huur toevoegen

Domein M: Economische kringloop

Eindterm M8 de volgende term weggelaten (is bankwezen):

- Het geldhoeveelheidsbeleid: hoe via een verkrapping/verruiming van de kredietmogelijkheden van banken de ontwikkeling van de bestedingen gestuurd kan worden; de beperkte betekenis van dit geldhoeveelheidsbeleid bij open kapitaalmarkten.

M8 heeft 2 voorbeelden; derde vb is weg

Domein N: Markt, overheid en economische orde

Eindterm N5 toevoeging box 1 en 2 en vermogensbelasting weggehaald
N7 is stabiele wisselkoers weggelaten
N8 monetaire politiek weg

Domein P: Sociale zekerheid

P3 Weggelaten: De particuliere ziektekostenverzekeringen en de ziekenfondsen
P3 Toegevoegd: (gezondheids)

Bijlage 2 Examenprogramma economie havo

Het eindexamen

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Arbeidsmarkt
Domein C	Internationale arbeidsverdeling
Domein D	Betalingsbalans
Domein E	Wisselkoersen
Domein F	<i>vervallen</i>
Domein G	<i>vervallen</i>
Domein H	Consument en welvaart
Domein I	Produceren en welvaart
Domein J	Goederenmarkt
Domein K	Inkomensvorming en inflatie
Domein L	Inkomensverdeling
Domein M	Economische kringloop
Domein N	Markt, overheid en economische orde
Domein O	<i>vervallen</i>
Domein P	Sociale zekerheid
Domein Q	Europese integratie.

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, D, E, K, L, M, N en P, in combinatie met domein A.

De CEVO kan bepalen, dat het centraal examen ten dele betrekking heeft op andere subdomeinen, mits de subdomeinen van het centraal examen tezamen dezelfde studielast hebben als de in de vorige zin genoemde.

De CEVO stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

De CEVO maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A en:

- de domeinen en subdomeinen waarop het centraal examen geen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Economische aspecten van concrete maatschappelijke vraagstukken

1. De kandidaat kan bij concrete maatschappelijke vraagstukken de economische aspecten onderscheiden van geografische, historische en sociale aspecten.

Subdomein A2: Economische instrumenten

2. De kandidaat kan:
  - economische werkwijzen toepassen;
  - economische begrippen hanteren;
  - economische grootheden hanteren;
  - economische relaties verklaren.

Subdomein A3: Economische perspectieven en belangen

3. De kandidaat kan economische perspectieven en daaruit voortvloeiende belangen onderkennen van werknemers, werkgevers, consumenten, burgers, overheid, bankwezen en belangenverenigingen.

Subdomein A4: Informatievaardigheden

4. De kandidaat kan:
  - verschillende typen (onderzoeks)vragen herkennen en zelfstandig (onderzoeks)vragen formuleren;
  - in relatie tot een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag informatie verwerven;
  - informatie vanuit een gegeven of zelf geformuleerde (onderzoeks)vraag selecteren en ordenen;
  - verbale, grafische, tabellarische en wiskundige/rekenkundige gegevens onderling vertalen, mede met gebruikmaking van ICT;
  - de resultaten van een leeractiviteit overdragen aan anderen.

Subdomein A5: Rekenvaardigheden

5. De kandidaat kan, mede met gebruikmaking van ICT:
  - basisrekenvaardigheden toepassen;
  - werken met vergelijkingen;
  - werken met statistiek.

Subdomein A6: Strategische vaardigheden

6. De kandidaat kan in relatief eenvoudige gevallen:
  - redeneren binnen expliciete vooronderstellingen en daarbij gebruikmaken van een kosten-baten-analyse;
  - in complexe maatschappelijke vraagstukken de relatie tussen oorzaken en gevolgen verklaren, het gewicht van verschillende oorzaken afwegen en gewenste van ongewenste gevolgen onderscheiden;
  - in complexe maatschappelijke vraagstukken problemen signaleren en meerdere oplossingen aangeven met hun mogelijke effecten;
  - onderscheid maken in evenwicht en dynamiek, daarbij evenwichtige situaties onderscheiden van onevenwichtige situaties en consequenties van verstoring van het evenwicht aangeven.

Subdomein A7: Oriëntatie op studie en beroep

Domein B: Arbeidsmarkt

7. De kandidaat kan de omvang en de samenstelling van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt verklaren. In deze verklaring betreft de kandidaat kenmerken van en mogelijke oplossingen voor onevenwichtigheden op de arbeidsmarkt en de dynamiek van de arbeidsmarkt.

Domein C: Internationale arbeidsverdeling

8. De kandidaat kan de oorzaken en gevolgen verklaren van internationale economische samenwerking en integratie *en* van de problematiek inzake vrijhandel en protectie.

Domein D: Betalingsbalans

9. De kandidaat kan karakteristieken van de internationale handel verklaren en daarbij gebruikmaken van de betalingsbalans en het onderscheid lopende rekening en kapitaalrekening (vermogensrekening). Tevens kan de kandidaat verklaren op welke manier een tekort/overschot op de betalingsbalans een indicatie kan zijn voor de economische sterkte/zwakte van een land en daarbij het betalingsbalansbeleid van de overheid van een land verklaren.

Domein E: Wisselkoersen

10. De kandidaat kan de relatie leggen tussen internationale arbeidsverdeling, de geld- en goederenstromen van en naar het buitenland en de wisselkoers van een valuta. Daarbij kan de kandidaat voor- en nadelen verklaren van vaste dan wel zwevende wisselkoersen en in deze verklaring de instrumenten voor wisselkoersbeleid betrekken.

Domein F: Bankwezen

11. *Vervallen.*

Domein G: Geldwezen

12. *Vervallen.*

Domein H: Consument en welvaart

13. De kandidaat kan de samenhang tussen behoeften, beschikbare middelen en mate van welvaart verklaren evenals de hieruit voortvloeiende vraag naar goederen, en daarbij de motieven voor en manieren van ingrijpen door de overheid beschrijven.

Domein I: Producteren en welvaart

14. De kandidaat kan de productie, de structuur van kosten en opbrengsten en de doelstellingen van ondernemingen beschrijven. Tevens kan de kandidaat het ontstaan van toegevoegde waarde bij ondernemingen verklaren en de relatie leggen met de inkomensvorming.

Domein J: Goederenmarkt

15. De kandidaat kan de werking van het marktmechanisme verklaren. In deze verklaring betreft de kandidaat het ontstaan van marktimperfecties en de motieven voor en manieren van ingrijpen door de overheid.

Domein K: Inkomensvorming en inflatie

16. De kandidaat kan de beloning voor de productiefactoren benoemen en het verband tussen inkomen, prijzen en koopkracht verklaren, mede gelet op het proces van loonvorming in Nederland. Tevens kan de kandidaat oorzaken en gevolgen van inflatie beschrijven en deze in verband brengen met het renteniveau.

Domein L: Inkomensverdeling

17. De kandidaat kan met betrekking tot de personele inkomensverdeling en de categoriale inkomensverdeling de ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor de nationale economie beschrijven. In deze beschrijving kan de kandidaat het ontstaan van personele inkomensverschillen verklaren en de gevolgen van deze verschillen voor de totale productie/het totale inkomen en voor de arbeidsmarkt beschrijven.

Domein M: Economische kringloop

18. De kandidaat kan de samenhang tussen de macro-economische grootheden beschrijven en zowel de omvang als ontwikkeling van de productiecapaciteit en de nationale bestedingen verklaren. Tevens kan de kandidaat de beïnvloeding van bovenstaande zaken opsplitsen in conjunctuur- en structuurbeleid.

Domein N: Markt, overheid en economische orde

19. De kandidaat kan de allocatie van productiefactoren op basis van het marktmechanisme alsmede op basis van het budgetmechanisme beschrijven. In hoofdlijnen kan de kandidaat de samenstelling en de ontwikkeling van de overheidsfinanciën beschrijven en in deze beschrijving de doelstellingen en instrumenten van economische politiek betrekken.

Domein O: Onderontwikkeling

20. *Vervallen.*

Domein P: Sociale zekerheid

21. De kandidaat kan het stelsel van sociale zekerheid in Nederland beschrijven en betreft daarin de kosten, het gebruik en de mate van marktwerking in de sociale zekerheid. Tevens kan de kandidaat de invloed beschrijven die sociale zekerheid kan hebben op de arbeidsmarkt.

Domein Q: Europese integratie

22. De kandidaat kan de besluitvorming binnen de Europese Unie en binnen de Economische en Monetaire Unie op hoofdlijnen beschrijven en kan verklaren welke gevolgen een toenemende Europese integratie heeft voor de nationale economische politiek.